

Ольга Василенко,

зав. філії № 2 НБУВ,
канд. іст. наук

Визначальний етап розвитку бібліотечної статистики України (друга половина XIX – початок XX ст.)

У статті проаналізовано процес становлення бібліотечної статистики на теренах України, який був тісно пов'язаний з історією розвитку бібліотечної справи та статистики країни, показано як бібліотечна статистика інтенсивно формувалася у пореформений період (друга половина XIX – початок XX ст.) завдяки активній взаємодії спеціалістів у галузі бібліотечної справи, народної освіти і статистики. Розкрито творчий внесок у вітчизняне бібліотекознавство та бібліографознавство відомих фахівців з питань статистики (С. Жилкін, Є. Мединський, С. Сірополко, О. Фортунатов та ін.).

К л ю ч о в і с л о в а: бібліотечна справа України, історія бібліотечної статистики, бібліотекознавство, С. Жилкін, Є. Мединський, С. Сірополко, О. Фортунатов.

Historical aspects of library statistics formation in territory of Ukraine which are closely connected with history of a library science and country statistics are analysed. Library statistics as the branch of scientifically-practical activities formed at post-reform period (second half XIX – beginning XX) and as a result interactions of experts in the field of a library science, national education and statistics. The creative contribution to domestic library and Bibliographical science well-known persons who worked and in sphere statistics departments (S.Zhylykin, Ye.Medynsky, S.Siropolko, O.Fortunatov and others) is presented.

K e y w o r d s: Library matter of Ukraine, history of library statistics, library science S. Zhylykin, Ye. Medynsky, S. Siropolko, O. Fortunatov.

Виникнення бібліотечної статистики (БС) на теренах України тісно пов'язане з історією бібліотечної справи та статистики загалом. Розвиток бібліотек, як і становлення національної статистики, відбувалося впродовж тривалого історичного періоду і зумовлювалося особливостями соціально-економічного й політичного розвитку країн, до складу яких входили окремі регіони України. Становлення сучасної методології статистики (у т. ч. і бібліотечної) перебувало під значним впливом процесів організації і розвитку статистики, які мали місце у Російській імперії та Радянському Союзі.

Формування БС відбувалося впродовж тривалого часу, протягом якого вона пройшла шлях від описово-пізнавальної статистики до галузі науково-практичної діяльності у складі соціальної статистики.

Сучасні дослідники визначають етапи розвитку вітчизняної статистики як з позицій широкого хронологічного узагальнення [5], так і більш детальної структури [28]. Узагальнюючи обидва підходи, етапи становлення і розвитку української статистики можна розглядати у межах трьох основних періодів.

Перший період: від найдавніших часів і до 1917 р.

- I етап (X–XVII ст.) – зародження та розвиток практичної статистики;
- II етап (XVIII ст. – перша половина XIX ст.) –

урядова статистика; розвиток оперативної статистики; формування пізнавальної статистики;

- III етап (пореформений період, 1861–1917 рр.) – державно-адміністративна, земська та відомча статистика.

Другий період: 1917–1991 рр.

- I етап (1917–1930) – формування державної статистики, піднесення статистичної науки та практики, становлення поточної статистики, її зв'язків з органами управління та планування;
- II етап (1931–1954) – підпорядкованість статистики органам планування, посилення її оперативності, перетворення статистики на народно-господарський облік, зниження ролі соціальної статистики, розвиток економічної статистики як суспільної науки;
- III етап (1955–1985) – формування технічної бази державної статистики, відновлення аналітичних функцій статистики, пасивне ставлення суспільства до статистики;
- IV етап (1986–1991) – початок перебудови радянської державної статистики;

Третій період: з 1992 р.

- I етап (1992–1998) започаткування системи та створення основ національної статистики;
- II етап 1999 р. – реформування системи національної статистики.

Дослідити витоки формування і розвитку БС України, визначити роль окремих особистостей у цьому процесі дозволить нам звернення до подій, що передували та відбувалися у галузі БС у пореформений період.

Перші кількісні дані, які використовувались у державному управлінні, збиралися ще за часів Київської Русі, про що свідчать літописи X–XI ст., переписні й актові книги XV–XVI ст., які містять різноманітну кількісну інформацію з економіки та демографії і вважаються першими спробами територіально-статистичних описів [28, с. 16]. З розвитком феодалних господарських відносин удосконалювалися методи обліку, проте практична спрямованість застосування облікового матеріалу зберігалася.

Становлення БС відбувалося упродовж тривалого часу. Вона також починалася з описів із застосуванням елементів обліку. Створення бібліотек, зростання їхніх фондів породжували необхідність здійснювати прості облікові операції і підрахунки, які викристалізувалися у кількісні дані. Першими кроками на шляху створення БС були рукописні пронумеровані списки (описи) книг найдавніших бібліотек часів Київської Русі, монастирських, церковних, українських братств та інших книгозбірень [1, с. 18–20]. Так, у бібліотеці Львівського братства, за описом 1637 р., нараховувалося 263 книги, із них – 91 слов'янською й українською мовами; опис книг 1688 р. містив інформацію про 392 книги, у т. ч. слов'янською і російською мовами – 166 [1, с. 24; 14, с. 34].

Із розвитком книгодрукарства та книжкової торгівлі зростала кількість бібліотек (переважно навчальних закладів, приватних, публічних комерційних) та їхніх фондів. У середині XVIII ст. з'являються перші друквані каталоги, котрі містили як описову, так і статистичну інформацію щодо кількості відображених у них видань.

У XIX ст. відбувається зміцнення позицій урядової статистики, організуються та поліпшуються облікові джерела, розвиваються історичні та економіко-географічні описи. Останні потребували збирання та систематизації значної кількості цифрових матеріалів. Такі позитивні зрушення зумовлені виникненням у Російській імперії статистичних установ, що збігається у часі зі створенням міністерств (1802). Згідно з маніфестом Олександра I, губернатори зобов'язані були через Сенат подавати письмовий звіт про управління ввірених їм земель. Також вони мусили в означені терміни подавати до Міністерства внутрішніх справ докладну мапу губерній, плани міст і відомості статис-

тичного характеру щодо кількості населення, податей, сільського господарства та промислових об'єктів губернії [16, с. 72]. 1834 р. створюються заклади адміністративної статистики – губернські статистичні комітети, основними обов'язками яких було безпосереднє збирання статистичних відомостей, підготовка аналітичних описів. Найчастіше їх називали «Обзор губернии».

Серед різноманіття цифрового й описового матеріалу того періоду відомості про бібліотечну справу посідають скромне місце. На переконання К. І. Абрамова, часом зародження офіційної БС є перша половина XIX ст. і пов'язано це з підготовкою загальних звітів по Міністерству народної освіти за 1834–1849 рр., в яких містилися короткі відомості про відкриття публічних бібліотек у губернських і повітових містах [2, с. 6]. Однак, у тогочасних матеріалах урядових статистичних служб бібліотечній справі особливої уваги не приділялося. Наприклад, у виданні, підготовленому Подільським губернським статистичним комітетом «Опыт географическо-статистического описания В. И. Гульдмана» (Кам'янець-Подільський, 1887), стисло повідомлялося, що у Подільській губернії у 1885–1887 рр. нараховувалося п'ять бібліотек (крім тих, що існували при навчальних закладах), три кабінети для читання [41, с. 329]. Додаткових відомостей щодо кількості в них книг, відвідувачів, фінансових витрат не наводилося.

Розвиток БС безпосередньо пов'язаний з процесом створення мережі публічних бібліотек, який на той час у Російській імперії тільки набирив сили. За словами М. В. Здобнова, БС на початку XIX ст. перебувала у «ембріональному стані» [22, с. 41]. Він, як і пізніше М. А. Низовий [31, 32], розглядав БС як складову книжкової статистики. На етапі її зародження такий підхід є цілком слушним. Лише у подальшому через необхідність організації статистичних досліджень щодо стану бібліотечної справи і у зв'язку з розширенням та ускладненням структури показників, БС набувала самостійного значення для суспільства. Відтак статистика бібліотечної справи перебувала на старті свого розвитку, мала фрагментарний характер і виконувала на низовому та державному рівнях облікову функцію.

Визначальним у формуванні теоретико-методологічних основ БС був третій етап пореформеного періоду (1861–1917), який характеризується як час економічного та культурного піднесення, позначений розвитком державно-адміністративної, земської, відомчої статистики, а також створенням великої кількості публічних бібліотек на території сучасної України.

Аналітико-статистичні матеріали, створені губернськими статистичними комітетами, характеризували соціально-економічне становище країни, історико-краєзнавчі та природничі аспекти життя губерній і періодично публікувалися у «Трудах», «Записках», «Сборниках», «Листках», «Памятных книжках», «Адрес-календарях». У цих виданнях також друкувалися статистичні відомості про бібліотеки губернії загалом і дані щодо діяльності окремих бібліотечних установ. Однак, така інформація мала епізодичний характер і була розпорошена по різних джерелах. За її узагальнення вперше взявся знавий російський бібліограф, автор численних наукових праць у галузі бібліотечної справи Григорій Миколайович Геннаді (1826–1880). У своїй роботі «Указатель библиотек в России», яка вийшла друком 1864 р., автор, використовуючи публікації у вищезгаданих та інших періодичних виданнях, зібрав воедино інформацію описового і статистичного характеру про публічні бібліотеки, що функціонували в країні на той час [9]. Представлений у покажчику перелік бібліотек, вважався, самим дослідником, неповним і не досить точним, оскільки складався на основі розрізаних публікацій. За його даними, у Російській імперії на той час нараховувалося близько 280 публічних бібліотек, з них значна кількість – на території сучасної України, зокрема у містах Глухові, Кам'янці-Подільському, Києві, Лебедині, Миргороді, Миколаєві, Одесі, Полтаві, Сумах, Херсоні, Харкові та ін. У вступі до видання Г. М. Геннаді звертає увагу на важливість розроблення бібліотечної статистики, необхідність її застосування як у бібліотечних звітах, так і для регулярної публікації відомостей про бібліотеки, оскільки «ці дані, – на переконання вченого, – були б дуже важливі для історії нашого суспільства» [19, с. 1].

Запровадження 1864 р. земського й місцевого самоврядування позитивно позначилося як на розширенні мережі публічних бібліотек, так і на подальшому розвитку БС. Земства, серед іншого, особливу увагу приділяли розвитку народної освіти (у т. ч. створенню й утриманню народних бібліотек) і проведенню статистичних досліджень. Вивчення рівня освіти і писемності населення відбилося у статистичних дослідженнях земств. Саме як складова забезпечення освітянської роботи подавалися статистичні бібліотечні дані і в оглядах установ адміністративної статистики, і у працях земських фахівців, які проводили статистичні дослідження щодо розвитку установ позашкільної освіти (Харківської, Полтавської, Херсонської, Катеринославської та інших губерній).

При організації статистичних досліджень земські статистичні заклади використовували переважно метод експедиційного дослідження, тобто збір статистичних даних відбувався групами службовців земств (часом із залученням фахівців певної галузі) безпосередньо на місцях під час відрядження [40, с. 12]. У першому десятиріччі ХХ ст. окремі земські управи (першість – за Харківською) запровадили форму річного звіту народних бібліотек, відповідно до якої повітові земські управи повинні були надавати матеріал для оглядів стану бібліотек у губернії. Проте, чіткої виконавської дисципліни у представленні таких звітів не налагодили. Крім того, як пише Г. Коркушко, «матеріал, що надходив, був так неоднорідно розроблений, що практично не піддавався зведенню» [29, с. 11], внаслідок чого обстеження бібліотек не було систематичним. З огляду на вказані обставини, Харківським губернським земством (згодом й іншими) було вирішено «вести бібліотечну статистику самостійно, користуючись статистичними даними, які надходять безпосередньо від бібліотек, і доповнюючи їх даними повітових земств» [29, с. 11].

З кінця ХІХ ст. земства почали активно друкувати матеріали, присвячені статистиці бібліотек [23; 30; 48; 49; 54; 55]. У цих публікаціях наводилися статистичні дані про стан народних книгозбірень і бібліотек навчальних закладів, якими користувалося населення регіону, повітів, губерній. Показниками БС характеризувалися книжкові фонди, читачі, відвідування, приміщення, тривалість роботи бібліотек. Детальніше висвітлити розвиток мережі бібліотек та їхню діяльність давало змогу широке використання відносних статистичних показників, зокрема: відсоток приросту кількості бібліотек порівняно з попередніми роками, кількість жителів на одного бібліотекаря, кількість читачів на одну бібліотеку, середнє число селищ на одну бібліотеку та ін.

Починаючи з останньої чверті ХІХ ст. на території України дедалі частіше виходять друком видання, присвячені діяльності окремих бібліотек. Переважно це були довідково-інформаційні та звітні публікації, що містили статистичні дані як у описовій частині, так і в статистичних таблицях. Як правило, наводилися відомості про кількість видань у бібліотеці, їх загальну видачу та кількість відвідувачів [23; 26; 33–36; 44; 59]. Публічні бібліотеки, звітуючи про свою роботу, надавали також відомості про надходження коштів з різних джерел та їхнє використання, статистичну інформацію про кількість придбаних книг, передплату газет і

журналів, видатки на утримання бібліотеки та її працівників.

Надалі в бібліотеках дійшли висновку про необхідність отримання більш чітких статистичних даних. Особливо це стосувалося вивчення складу читачів та їхніх інтересів. Наприклад, у доповіді про діяльність Херсонської громадської бібліотеки наголошувалося, що збирання статистичних відомостей про кількість осіб, які користувалися бібліотекою, вже недостатньо, бажано «мати хоч би приблизні відомості також й про прошарки суспільства, які більш-менш цікавляться бібліотекою, про смаки та потреби публіки, що користуються читальною при бібліотеці... З огляду на це, з 1876 р. при видачі читацьких квитків зазначалися звання передплатників, рід занять... вносилися дані про книги, газети, журнали, отримані ними, в окрему книгу» [59, с. 5–6].

Згодом книговидача стала обліковуватися за видами документів та розділами каталогу, а кількість відвідувачів – відповідно до розподілу читачів за «разрядами, заняттями и сословию». Окремим рядком обліковувалися жінки за станом приналежністю та професіями [38]. Оприлюднення відомостей зумовлювалося прагненням бібліотек підкреслити свою значущість для суспільства та бажанням відкрито звітувати про грошові витрати відповідно до попиту читацької аудиторії. Здійснювалася цілеспрямована робота з вивчення контингенту читачів та їхніх інтересів. З кожним роком статистичні показники набували більш структурованого вигляду.

Всі ці матеріали відігравали важливу роль у становленні бібліотечної статистики. Проте, як зазначив Р. С. Мотульський, «окремі звіти бібліотек і зведення значної кількості земств і міст про бібліотеки характеризуються низьким ступенем сумісності» [27, с. 5]. Тому здійснити порівняльний аналіз та отримати загальні статистичні відомості щодо стану бібліотечної справи в країні було вкрай важко.

Значний внесок у розвиток бібліотечної справи, взагалі, та БС, зокрема, зробили освітянські товариства. На теренах України у той час активно діяли Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Харківське товариство поширення в народі грамотності (ХТПНГ), Київське товариство грамотності, Полтавське товариство сприяння народній освіті та багато інших. Про роботу, організовану ними, бібліотек розповідалося як у публікаціях, що давали загальну характеристику діяльності товариств, так і в окремих виданнях, де можна було віднайти різноманітну статистичну інформацію. У статис-

тичних викладках громадські організації, насамперед, прагнули розкрити свої фонди, прозвітувати про отримання і витрати коштів, а також відзначити людей, які активно сприяли розвитку книгозбірні. Так, у виданні «Бібліотеки Наукового тов. ім. Шевченка у Львові» статистичні матеріали про нові надходження містили відомості про видання, джерела їх отримання, за поіменним списком благодійників була розписана кількість подарованих ними книг [6, с. 1]. Розвиваючи бібліотечну справу, освітянські товариства водночас розробляли підходи до організації БС низових рівнів, напрацьовували у цій галузі відповідний досвід.

Виняткову роль у справі становлення і розвитку БС відіграло ХТПНГ, засноване 1869 р. прогресивною спільнотою міста. Члени Товариства першими у Східній Україні почали організовувати безоплатні народні бібліотеки [24, с. 5, 100]. Дві народні бібліотеки було відкрито у Харківському повіті вже у 1869 р. Бібліотечна мережа організації постійно розширювалася: всього за роки діяльності ХТПНГ було засновано п'ять нових книгозбірень у Харкові та 427 – у селах губернії [24, с. 113, 145].

Функції методичного центру виконував Комітет з влаштування сільських бібліотек і народних читалень, створений при Першій Харківській народній бібліотеці. Крім організаційно-підготовчих заходів, пов'язаних зі створенням нових і утриманням існуючих бібліотек, ним виконувалася значна робота зі складання бланків і форм звітів, інструкцій, правил, підтримання постійних контактів з новоствореними бібліотеками та земствами. 1895 р. Комітетом було видано «Руководство к устройству бесплатных библиотек и читален» (воно неодноразово перевидавалося), в якому крім нормативних документів, наводилися зразки форми звіту бібліотеки та розробленої статистичної форми, що включала показники стосовно складу читачів, змісту читання, відвідування [45]. Діяльність Комітету передбачала і проведення статистичних досліджень у народних бібліотеках, на підставі опрацювання яких ухвалювалися важливі організаційні рішення: відкриття філій бібліотек, визначення напрямів поповнення фондів бібліотек, обрання тематики народних читань тощо [24, с. 109; 29].

Мережа бібліотек, що постійно розширювалася, потребувала більш чіткої системи управління, яку не можна було побудувати без належної організації БС. Тому Правління ХТПНГ неодноразово вживало кардинальних заходів щодо удосконалення ведення статистики в бібліотеках як у управлінських

цілях, так і з метою дослідження читацького попиту. 1897 р. було створено Особливу комісію, яка мала встановити однакові форми статистичної звітності у бібліотеках Товариства. Проте, напрацювання цієї Комісії згодом нівелювалися, а проблеми у галузі організації БС залишилися. Проаналізувати їх та виробити рішення щодо їх усунення мала Міжбібліотечна статистична комісія (МСК), яка була створена восени 1910 р. [7]. До такого кроку спонукало визнання правлінням ХТПНГ неможливості підбиття загальних підсумків культурно-просвітницької діяльності установ Товариства при різномірності форм звітності, які використовувалися бібліотеками і філіями. Тому першочерговим завданням Комісії було визначення єдиної системи статистичних показників і розроблення уніфікованої форми статистичної звітності для бібліотек. Очолив МСК член правління ХТПНГ С. С. Жилкін, авторитетний фахівець у галузі статистики. Над виконанням поставлених завдань Комісія активно працювала шість місяців: заслуховувалися доповіді і повідомлення провідних спеціалістів з бібліотечної справи і статистики, обговорювалися різні пропозиції, з окремих питань точилися тривалі дискусії, врешті-решт вироблялися і приймалися рішення, що сприяли загальній справі.

Розв'язуючи конкретні завдання з організації статистики у межах своєї компетенції, Комісія вперше в історії бібліотечної справи акцентувала увагу на суспільному значенні БС та здійснила комплекс заходів, спрямованих на її оптимізацію, а саме: визначила набір обов'язкових та факультативних показників БС, методику їх збирання, опрацювання і групування; уніфікувала термінологію у галузі бібліотечної статистики та форму статистичної звітності для бібліотек мережі ХТПНГ; виробила методики організації цільових досліджень бібліотечних фондів, їх використання, складу читачів та вивчення читацького попиту; ввела відносні показники, що характеризують інтенсивність бібліотечної діяльності. І все-таки головна заслуга Міжбібліотечної статистичної комісії ХТПНГ полягала у тому, що саме в процесі її роботи відбувалося вироблення методологічних засад організації багаторівневої бібліотечної статистики.

Основні напрацювання МСК ХТПНГ були представлені широкому загалу спеціалістів у галузі бібліотечної справи, народної освіти та статистики на форумах державного рівня у доповідях О. А. Дідріхсона, І. П. Дриженка, С. С. Жилкіна [14; 15; 19–21].

Саме з ініціативи членів ХТПНГ вперше обговорювалося широке коло проблем БС на Першому

Всеросійському з'їзді з бібліотечної справи, який відбувся у Санкт-Петербурзі 1911 р. [52]. Порушені питання викликали великий інтерес у присутніх. Відчувалося прагнення учасників форуму відтворити об'єктивну картину щодо стану бібліотечної справи в країні. У зв'язку з цим з'їзд доручив Товариству провести статистичне дослідження бібліотек, щоб представити його зведені результати наступному Всеросійському з'їзду з бібліотечної справи [52, ч. 1, с. 199].

Значний вплив на розвиток БС справив і Перший загальноземський з'їзд зі статистики народної освіти, який відбувся 1913 р. у Харкові [39]. На ньому крім загальних освітянських питань активно обговорювалися і проблеми бібліотечної галузі, у т.ч. БС [14; 18; 21; 42; 46]. Зокрема, розглядалася програма обстеження народних бібліотек і читальень, розроблена Херсонською губернською земською управою, де визначалися основні позиції, за якими доцільно обстежувати бібліотеки [53]. Головні положення цієї програми взяли за основу при складанні бланків дослідження шкільної статистики. У результаті проведених дискусій було визнано за необхідне ведення форм звітності бібліотек та єдиного підходу щодо організації в них статистичного обліку. Також було затверджено три види статистичного обстеження бібліотек і визначено коло питань, які мають вивчатися за допомогою поточних спостережень.

Загалом згадані форуми мали велике значення для розвитку бібліотек і статистики народної освіти, вони також сприяли упровадженню і поширенню наукових підходів до організації БС та управління бібліотеками.

Цілком очевидно, що бібліотечна статистика як галузь науково-практичної діяльності сформувалася на стику статистичної і бібліотечної галузей, і в подальшому розвивалася завдяки зусиллям спеціалістів обох наукових напрямів. Їх творча діяльність у цих сферах настільки переплелася, що деякі діячі, які починали працювати на ниві статистичних досліджень (переважно у земських установах) надалі ставали відомими вченими саме у галузі бібліотечкознавства і бібліографознавства. Інші ж особистості, котрі уславилися досягненнями у сфері статистики, зробили вагомий внесок і в бібліотечну справу.

Однією з таких яскравих постатей того часу був Степан Степанович Жилкін (1873–1926*) – вчений-статистик, який працював в органах земської статистики, знаний своїми роботами у галузі соці-

* Рік смерті наведений за спогадами членів родини Жилкіних.

ально-економічної статистики, людина з активною життєвою позицією, постійний член ХТПНГ та завзятий бібліофіл.

С. С. Жилкін як член Правління ХТПНГ, виступаючи на Першому Всеросійському з'їзді з бібліотечної справи, наголосив на необхідності організації статистичних досліджень, відзначив важливість єдиної форми звітності і групування статистичних відомостей для однорідних категорій бібліотек [20]. Голова того ж Товариства А. А. Дідріхсон [15] і відповідальний за статистику Першої народної бібліотеки у Харкові І. П. Дриженко [19] підтримали позицію С. С. Жилкіна, крім того вони визначили й інші завдання щодо розвитку статистичної роботи в бібліотеках. Про організацію статистичних досліджень у бібліотеках освітянських установ С. С. Жилкін говорив і на Першому загальноземському з'їзді зі статистики народної освіти. Порушені ним питання знайшли розуміння і підтримку в учасників форуму [21, 39].

Обіймаючи з 1905 р. посаду завідувача оціночно-статистичного відділу Харківської губернської земської управи (ХГЗУ), С. С. Жилкін, крім своїх прямих службових обов'язків, займався й формуванням галузевої бібліотеки, створеної при відділі. Тут збиралися видання із статистики, історії, економіки, юриспруденції, землеустрою тощо, і ними користувалися не тільки співробітники губернської земської управи. Як свідчать архівні документи, Степан Степанович безпосередньо долучався до виконання багатофункціональних обов'язків бібліотекаря: комплектування і збереження фондів, обслуговування читачів, здійснення книгообміну, листування з видавництвами, навчальними закладами, відомчими установами і боржниками бібліотеки [12].

Під керівництвом С. С. Жилкіна у січні 1917 р. Херсонська губернська земська управа розробила Програму дослідження селянських господарств, яка передбачала отримання різноманітних відомостей демографічного та соціально-економічного характеру, у т. ч. щодо рівня освіченості селян, придбання ними книг, передплати періодичних видань, читання видань та читацькі інтереси [13]. Остання група питань до бланку опитувального листа вводилася вперше.

Радянська влада в Україні використовувала досвід земських статистиків в організації статистичних досліджень. С. С. Жилкін у червні 1920 р. завдяки своєму авторитету незаперечного фахівця обійняв посаду голови Всеукраїнського статистичного бюро – першого органу управління статистикою в Україні [28, с. 145]. Статистика бібліотечної справи

під керівництвом голови, який досконало знав бібліотечну галузь, мала гарні перспективи для свого розвитку, однак, маховик репресивної політики в країні вже було запущено. Перший показовий судовий процес відбувся 24 квітня 1921 р. у Харкові над колишніми гласними міської думи. С. С. Жилкіну на ньому інкримінувалося «зловмисне пролізання» до керівних економічних органів Радянської влади. Однак, конкретних фактів злочину не було виявлено. Як зазначають українські історики В. Гусев і І. Верба, «обвинувачення носили не кримінальний, а політичний характер» [11]. Незважаючи на заступництво відомого письменника В. Г. Короленка та Голови Центрального правління кам'яновугільної промисловості Донбасу Г. Л. П'ятакова, професора С. С. Жилкіна, який багато зробив для централізації української статистики, формування її керівних органів, забезпечив проведення статистичних досліджень в умовах громадянської війни і розрухи, було засуджено до п'яти років примусових робіт з ув'язненням та використанням за фахом.

С. С. Жилкін і після судилища продовжував плідно працювати, займатися статистичними та науковими дослідженнями. Він був активним учасником всесоюзних та республіканських форумів статистиків. Зокрема, на Третньому Всеросійському статистичному з'їзді (листопад 1922 р.) вченого персонально обрали до складу президії, і за результатами голосування учасників з'їзду він увійшов до складу Ради у справах статистики [51, с. 3, 15]. Протягом 20-х рр. дослідник опублікував кілька праць, але загострення хронічної хвороби не дозволило йому реалізувати все задумане. До наукового спадку С. С. Жилкіна і сьогодні звертаються вчені, спеціалісти. 2007 р. було перевидаєно «Статистический справочник по Харьковской губернии», який вперше побачив світ у 1914 р. Він був створений на основі статистичних досліджень, здійснених під керівництвом вченого-статистика.

Узагальнити стан бібліотечної справи в країні у вигляді розширених статистичних таблиць вперше спробував Євген Миколайович Мединський (1885–1957) у своїй роботі «Внешкольное образование, его значение, организация и техника» (1913). Опрацювання статистичного матеріалу здійснювалося дослідником на основі бібліотечних звітів. Головною проблемою при групуванні статистичних даних було те, що «жоден звіт не міг дати повного звіту за всіма графами таблиць» [25, с. 64], оскільки загальностатистична бібліотечна форма на той час не була впроваджена. Розроблена вченим статистична таблиця містила п'ять блоків

показників, які характеризували *доступність бібліотек* (кількість бібліотек, населення на одну бібліотеку тощо); *книжковий інвентар* (середні показники: книг на одну бібліотеку, кількість населення на одну книгу, вартість книг однієї бібліотеки; розподіл за розділами фонду); *читачів* (середні показники: кількість читачів на одну бібліотеку, кількість читачів на 100 осіб населення; розподіл за статтю, віком, місцем проживання); *діяльність бібліотек* (середні показники: книговидача на одну бібліотеку; видача на одного читача; середня обертаність книги на рік; розподіл виданих книг за розділами фонду); *приміщення бібліотек* (при школі, окремо від школи). У таблиці вміщено дані за 22 територіальними одиницями Російської імперії (губерній та повітів). Значну їх частину становили відомості по Україні, зокрема Київській, Полтавській, Харківській, Херсонській губерніях, Мелітопольському та Бердянському повітах [10, с. 66–69].

Народився Євген Миколайович у Ялті, навчався у технологічному інституті у Харкові, починав свою трудову діяльність статистиком повітової земської управи. Протягом 1922–1926 рр. завідував відділом статистики в Наркомпросвіті РСФРР. 1937 р. отримав звання професора МДУ, потім працював у Московському державному педагогічному інституті. Визначний вчений у галузі історії педагогіки і бібліотечної справи вважається піонером у дослідженні матеріалів з позашкільної освіти. Відомий своїми працями «Внешкольное образование, его значение, организация, и техника» (опублікована ще до революції, витримала чотири видання), «Братские школы Юго-Западной Руси», «История педагогики в связи с экономическим развитием общества» (у трьох томах), «Школа и педагогическая мысль в Русском государстве, на Украине и Беларуссии в XVII веке» та ін. Спільно з І. Лапшиним уклав анотований систематичний покажчик книг і статей з позашкільної освіти. Цей покажчик користувався підвищеним попитом, він і на сьогодні не втратив свого значення для історико-педагогічних досліджень [37].

Багато хто з бібліотекознавців приділяв увагу теоретико-методичним аспектам статистичної роботи у бібліотеках. Їх напрацювання сприяли піднесенню рівня статистичної грамотності у бібліотечних фахівців. Так, організаційні питання збирання даних статистики в бібліотеках, ведення облікових форм, підготовка статистичних звітів та інші методичні аспекти БС відображені у науково-практичних розробках класиків бібліотечної справи Л. Б. Хавкіної («Библиотеки, их организация и техника»;

«Руководство для небольших библиотек») [57; 58], С. О. Сірополка («Народні бібліотеки: Організація та техніка бібліотечного діла») [47] та ін. Тут слід відзначити, що видатний вчений, громадський і політичний діяч Степан Онисимович Сірополко (1872–1959) не оминав і суто статистичної діяльності. Він, хоча і навчався на правничому факультеті, деякий час служив у статистичному бюро Московського губернського земства [10, с. 55].

До організації статистичних досліджень цього періоду активно долучався Олексій Федорович Фортунатов (1856–1925) – відомий статистик, економіст-географ. Він розпочинав свою діяльність як спеціаліст з методів опрацювання статистичних даних та бібліографії статистичної літератури, неодноразово брав участь у переписах губернських земств. Працював викладачем економіки, статистики, географії у Київському політехнічному інституті, Київському комерційному училищі (1899–1902). Основні праці вченого присвячені сільськогосподарській статистиці Європейської Росії, велике значення мали його бібліографічні роботи, особливо щорічні огляди земських статистичних видань, в яких розглядалися і аналізувалися, зокрема організація та проведення земствами статистичних досліджень у галузі бібліотечної статистики [54, 55].

Знання семи мов, феноменальна пам'ять, висока працездатність, велика увага до фахових видань дозволили йому відзначитися як бібліографу у галузі статистичної та сільськогосподарської літератури. За словами його близьких родичів, він «систематично займався бібліографією і чудово знав літературу з сільського господарства, економіки... рекомендував літературу по пам'яті. Систематично друкувалися у фахових виданнях, підготовлені вченим, бібліографічні огляди, зокрема «Земско-статистическая литература в 1891 г.» (Юридический вестник, 1892); «Библиографический обзор: Земская статистическая литература» (Народное хозяйство, 1903); «О книжных влияниях» (Учитель, 1918); «Местные издания 1923 и 1924 гг.» (Вестник статистики, 1924) та інші. У навчальному посібнику в окремому розділі «О статистическом чтении» О. Ф. Фортунатов подає огляд вітчизняної та зарубіжної літератури [56, с. 44–61]. Любов до книги супроводжувала вченого усе життя. В його бібліотеці нараховувалося понад 15 тис. книг і брошур [4, с. 22]. 1887 р. у Петровській сільськогосподарській академії саме за його ініціативи було організовано бібліотеку з сільськогосподарської статистики; на сільськогосподарській виставці у Харкові ним було створено куточок

сільськогосподарської статистики, де Олексій Федорович особисто надавав консультації з питань статистики і бібліографії. В «Энциклопедическом словаре» братів Гранат, за його співавторством, представлена стаття «Библиография» [4, с. 22]. Охоплюючи своєю увагою усю сферу статистики, О. Ф. Фортунатов водночас належав до провідних бібліографів у галузі бібліотечної статистики.

За свідченнями фахівців (О. П. Довгополої), Олексій Федорович був учителем О. Д. Педашенка, відомого бібліографа. Останній спочатку займався сільськогосподарською статистикою [17, с. 54], але широке суспільне визнання він здобув на ниві саме бібліографічній.

У подальшому до окремих питань удосконалення БС, організації статистичних досліджень у бібліотеках (20–30-ті роки XX ст.) зверталися такі відомі постаті у бібліотекознавстві та книгознавстві, як Д. А. Балика, Б. Й. Борович, Я. М. Керекез, Н. К. Крупська, Ю. О. Меженко, Н. Я. Фрідьева та ін.

Постійна увага фахівців до організації статистичних досліджень у бібліотечній галузі дали свої вагомі результати вже у 20-х рр., під час проведення статистичних досліджень на державному і республіканському рівнях. За їх результатами вдалося опублікувати низку аналітико-статистичних матеріалів. Найзмістовнішою щодо стану бібліотечної справи виявилася інформація, видрукувана у тематичних виданнях, присвячених розвитку освіти та культурно-освітніх установ. У статтях вже на підставі централізованих статистичних досліджень робилися висновки співробітниками керівних статистичних органів (М. О. Авдієнко, Є. І. Воскресенський та ін.) щодо стану бібліотечної справи в Україні загалом та за окремими напрямками бібліотечної діяльності [3; 8; 29; 43]. Так, у виданні «Народна освіта на Україні» (1924) на підставі статистичних даних стан бібліотечної роботи характеризується як «ще злий» [29]. Акцентується увага на ініціюванні заходів щодо українізації педагогічних установ, клубів, бібліотек, інших закладів культури. У роботі М. О. Авдієнка аналізуються проблеми українізації установ політосвіти, зокрема поповнення бібліотек українською книгою. Констатовалось, що на момент дослідження книги українською мовою становили лише 19% бібліотечних фондів, у той час як російською – 73%. [3, с. 70]. Керуючись статистичними даними (кількість бібліотек, хат-читалень, книжок, читачів), автор відзначав, що хоч мережа бібліотек в Україні і зросла, проте більшість із них мають так небагато книжок, що насправді бібліотеками вони є

лише за назвою. Він також зауважував, що справа обліку бібліотек є настільки недосконалою, що навіть власне об'єкт «бібліотека» ще не зовсім визначений. «Теперішній стан первісної реєстрації в бібліотеках не дає змоги зібрати потрібний матеріал про рух читачів, книжок, газет [3, с. 66].

У 20-х рр. значно зросла кількість статистичних збірників із узагальнюючими показниками БС державного та республіканського рівнів. Публікації, що готувалися тоді губернськими статбюро, як правило, містили лише статистичні відомості переважно економічного характеру. Хоча й траплялися видання, де наводилися дані БС губернії [50]. Отже, є всі підстави вважати, що на той час БС практично вже стала складовою соціально-економічної статистики держави.

Все наведене вище засвідчує, що найзначущим періодом для вироблення основ методології бібліотечної статистики був історичний проміжок: друга половина XIX – початок XX ст. Тому цей період, пов'язаний з діяльністю адміністративних та земських установ, освітянських товариств, доцільно виділити, на нашу думку, в окремий етап розвитку бібліотечної статистики. Хоча основні етапи розвитку загальної статистики та бібліотечної справи в Україні практично збігаються, бібліотечна статистика, як і кожна галузева статистика, у процесі свого формування мала свої особливості, пов'язані із зростанням соціальної значущості бібліотек у країні. Крім того, процес становлення і розвитку бібліотечної статистики як галузі науково-практичної діяльності, враховуючи викладений матеріал, а також історичні аспекти розвитку статистики та бібліотечної справи України, можна поділити на чотири основних періоди:

- *перший період* (від найдавніших часів і до першої половини XIX ст.) – зародження та використання елементів описової бібліотечної (практичної) статистики;
- *другий період* (друга половина XIX ст. – початок XX ст.) – розвиток пізнавальної бібліотечної статистики та поточної статистики на низовому та відомчому рівнях, формування методологічних засад;
- *третій період* (1920 – 1991) – організація бібліотечної статистики державного та республіканського рівнів, її централізація та функціонування в системі планової економіки, розвиток статистичних досліджень у галузі бібліотечної справи;
- *четвертий період* (з 1992 р.) – розвиток бібліотечної статистики у системі національної статистики, удосконалення методології в умовах інформатизації бібліотечної діяльності.

Кожний з виокремлених періодів характеризується різним ступенем еволюційних перетворень, необхідних і важливих для створення і розвитку наукової методології статистики у галузі бібліотечної справи та управління. Формування ж основ методології бібліотечної статистики відбулося протягом другого періоду (друга половина XIX – початок XX ст.), коли були вироблені методики збирання і опрацювання даних первинної статистики у бібліотеках, узагальнення і групування показників низового, відомчого і регіонального рівнів бібліотечної статистики; встановлено єдині форми статистичної звітності для однорідних категорій бібліотек; визначено набір обов'язкових і факультативних статистичних показників. Ведення щоденної статистики у бібліотеках стало обов'язковим, як і подання статистичної звітності до керівних органів. Статистичні дослідження бібліотек поступово почали поширюватися на різні відомства і організації, певною мірою охоплюючи усю бібліотечну галузь. Саме у такий спосіб створювалися передумови для становлення бібліотечної статистики як окремої складової у системі державної статистики.

Визначенню і вирішенню проблемних питань бібліотечної статистики, а також поширенню знань щодо організації статистичної роботи в бібліотеках великою мірою сприяла науково-практична діяльність провідних спеціалістів у галузі статистики і бібліотечної справи О. А. Дідрихсона, І. П. Дриженка, С. С. Жилкіна, Є. М. Мединського, С. О. Сірополка, О. Ф. Фортунатова, Л. Б. Хавкіної та інших. Саме завдяки їх зусиллям була доведена і визнана значущість статистичної бібліотечної інформації для розвитку бібліотек, закладів освіти, тобто тих галузей, які забезпечують науковий прогрес і духовне процвітання суспільства.

Список використаної літератури

1. *Абрамов, К. И.* История библиотечного дела в РСФСР / К. И. Абрамов. – М.: Книга, 1970. – 456 с.
2. *Абрамов, К. И.* Основные источники дореволюционной статистики / К. И. Абрамов // Библиотека в контексте истории: тез. докл. и сообщ. Второй науч. конф. Москва, 21–23 окт. 1997 г. / Науч. б-ка Рос. гос. гуманитар. ун-та, Моск. гос. ун-т культуры, Моск. библи. ассоц., Клуб «Реалисты». – М., 1997. – С. 6–10.
3. *Авдієнко, М. О.* Народна освіта на Україні / М. О. Авдієнко; ЦСУ УСРР. – Х., 1927. – 101 с.
4. *Алексей Федорович Фортунатов* / Центр. Науч. Б-ка Москов. с.-г. академии им. К. А. Тимирязева. – М., 1957. – 45 с. – С. 22.
5. *Аксьонова, І. В.* Конспект лекцій з курсу «Історія статистики» / І. В. Аксьонова, О. В. Авраменко; Харк. держ. екон. ун-т. – Х.: ХДЕУ, 2002. – 172 с.
6. *Бібліотеки Наукового Тов. ім. Шевченка у Львові.* – Л.: Друк. наук. т-ва ім. Шевченка, 1909. – 28 с.
7. *Василенко, О.* З історії формування та розвитку методології бібліотечної статистики // Бібл. вісн. – 2009. – № 3. – С. 24–29.
8. *Воскресенський, Є. І.* Проф.-освітні та політ.-освітні установи УСРР (1922–1925 рр.) / Є. І. Воскресенський; ЦСУ УСРР. – Х., 1926. – 62 с.
9. *Геннади, Г. Н.* Указатель библиотек в России / Г. Н. Геннади. – СПб., 1864. – 36 с.
10. *Губенко, Н. П.* Особовий фонд С. О. Сірополка ЦДАВО України // Архіви України. – 2000. – № 1–3. – С. 55–58.
11. *Гусев, В., Верба, І.* Знеславлена Феміда. «Ягідки взріли потім»: (З чого почало «перековувати» інтелігенцію радянське правосуддя) [Електронний ресурс]. – Текстові дані. – Режим доступу: <http://www.diletant.com.ua/forum/tema.php/>
12. Державний архів Харківської області. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 2016.
13. Державний архів Харківської області. – Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 2066.
14. *Дидрихсон, А. А.* О целесообразной постановке библиотечной статистики / А. А. Дидрихсон // Первый общеземский съезд по статистике народного образования 1913 года: докл. – Х., 1913. – С. 656–670.
15. *Дидрихсон, А. А.* Технические приемы, практикуемые в Первой народной библиотеке Харьковского общества распространения в народе грамотности / А. А. Дидрихсон // Труды Первого Всероссийского съезда по библиотечному делу, состоявшегося в С.-Петербурге с 1 по 7 июня 1911 г. – СПб., 1912. – Ч. 2. – С. 384–388.
16. *Дмитриев, А. Л.* К истории административной статистики в России / А. Л. Дмитриев, И. И. Елисеєва // Вопр. статистики. – 2000. – № 8. – С. 72–75.
17. *Довгопола, О. П.* Бібліографія сільськогосподарської літератури: посібник для студентів ін-тів культури. – Х., 1972. – 160 с.
18. Доклад Библиотечной комиссии Императорского вольного экономического общества // Первый общеземский съезд по статистике народного образования 1913 года. – С. 652–655.
19. *Дриженко, І. П.* О реорганизации нашей библиотечной статистики / И. П. Дриженко // Труды Первого Всероссийского съезда по библиотечному делу... – С. 338–343.
20. *Жилкин, С. С.* Значение библиотечной статистики и необходимость ее единообразия в целях общероссийских сводок / С. С. Жилкин // Труды Первого Всероссийского съезда по библиотечному делу... – С. 343–348.
21. *Жилкин, С. С.* Статистика народного образования / С. С. Жилкин // Первый общеземский съезд по статистике народного образования... – С. 640–645.
22. *Здобнов, Н. В.* Русская книжная статистика /

- Н. В. Здобнов // Совет. библиогр. – 1934. – № 1. – С. 40–65.
23. *Кашпровский, Е.* Народная библиотека-читальня Нежинского земства за первый год своего существования (12 мая – 31 декабря 1897 г.) / Е. Кашпровский. – Нежин, 1898. – 153 с.
24. *Коломієць, Т. В.* Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869–1920 рр.) / Т. В. Коломієць. – Х.: Фірма «Консул», 1998. – 192 с.
25. *Медынский, Е. Н.* Внешкольное образование, его значение, организация и техника / Е. Н. Медынский. – СПб: Тип. К. Л. Пентковского, 1913. – 249 с.
26. *Михалевич, И. К.* Двадцатилетие Каменец-Подольской публичной библиотеки. 1866–1890 гг. / И. К. Михалевич. – Каменец-Подольский, 1891. – 56, XXIV с.
27. *Мотульский, Р. С.* Библиотечная статистика: современное состояние и пути совершенствования: автореф. дис. .... канд. пед. наук.: 05.25.03 / Р. С. Мотульский; Моск. гос. ин-т культуры. – М., 1991. – 16 с.
28. Нариси з історії статистики України / О. Г. Осауленко (голов. ред.). – 2-е вид., випр. та доп. – К.: Держкомстат України, 1999. – 187 с.
29. Народна освіта на Україні на 15 грудня 1927 р.: попередні підсумки шкільного перепису. – Х., 1928. – Т. 7. – № 131. Вип. 1. – XXV, 58 с.
30. Народные библиотеки Харьковской губернии за 1911 год: стат. обзор. – Х., 1913. – 117, 36 с.
31. *Низовой, Н. А.* Библиотечная статистика и статистика печати / Н. А. Низовой // Совет. библиотечное ведение. – 1991. – № 5. – С. 68–75.
32. *Низовой, Н. А.* Об изучении статистики печати в вузах / Н. А. Низовой // Совет. библиогр. – 1981. – № 4. – С. 75–77.
33. Отчет о состоянии Екатеринославской городской общественной библиотеки за ... – Екатеринослав, 1891–1896; 1900–1901.
34. Отчет о состоянии Киевской городской публичной библиотеки за ... – [Б. м.]: [Б. и.], [Б. г.]. – [1895–1900 гг.].
35. Отчет Одесской городской публичной библиотеки (Тираспольская, 35) за десятилетие: 1905 – 6 февр. 1915. – О., 1915. – 67 с.
36. Отчет Полтавской городской общественной библиотеки за ... – Полтава, 1897–1899. – [1896–1899 гг.].
37. Памяти Е. Н. Медынского // Советская педагогика. – 1957. – № 4. – С. 189–190.
38. Первый год Харьковской общественной библиотеки. – Х., 1888. – 16 с.
39. Первый общеземский съезд по статистике народного образования... – 726 с.
40. *Петров, О. О.* Діяльність земських статистичних закладів південноукраїнських губерній у другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. ... канд. іст. наук / О. О. Петров; Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2003. – 19 с.
41. Подольская губерния: опыт географическо-статистического описания В. И. Гульдмана / Подол. губерн. стат. ком. – Каменец-Подольский: Тип. Подол. губерн. правления, 1877. – 414 с.
42. *Проскуракова, Е. Ф.* Проект годового статистического отчета земской народной библиотеки / Е. Ф. Проскуракова // Первый общеземский съезд по статистике народного образования... – С. 369–380.
43. Професійні та політично-освітні установи на Україні за роки 1922–1925 / ЦСУ УСРР. – Х., 1926. – 54 с.
44. *Рудченко, И.* Десять лет Житомирской русской библиотеке. 1866–1876. / И. Рудченко. – Житомир, 1876. – 55 с.
45. Руководство к устройству бесплатных библиотек и читален. – 2-е изд. – Х., 1896. – 110 с.
46. *Серополко, С. А.* Форма отчетности по народным библиотекам и читальням: проект ежегодного бланка по школьной статистике / С. А. Серополко // Первый общеземский съезд по статистике народного образования... – С. 523–526.
47. *Сірополко, С.* Народні бібліотеки: організація та техніка бібліотечного діла / С. Сірополко. – Кам'янець-Подільський, 1919. – 24 с.
48. Состояние сельских библиотек-читалень Харьковской губернии к 1 января 1908 г.: (По данным стат. обследования 1907 г.). – Х., 1909. – 189 с.
49. Статистические сведения по г. Харькову / Харьк. гор. управа. – Х., 1904. – 27 с.
50. Статистичні матеріали по районах Одеської округи за 1920–1930 роки: сільське господарство, населення, народна освіта / Держплан УСРР; Екон.-стат. сектор Одес. окрплану. – О., 1930. – 159 с.
51. Третий Всероссийский статистический съезд // Вестник статистики. – 1922. – № 9–12. – V. Приложение. – С. 1–69.
52. Труды Первого Всероссийского съезда по библиотечному делу, состоявшегося в С.-Петербурге с 1 по 7 июня 1911 г.: В 2 ч. – СПб., 1912.
53. *Федоров, Г. В.* Примерная программа обследования народных библиотек и читален / Г. В. Федоров // Первый общеземский съезд по статистике народного образования... – С. 355–359.
54. *Фортунатов, А. Ф.* О земско-статистических изданиях в 1910 и 1911 гг.: / А. Ф. Фортунатов. – [Б. м.], [Б. г.] – 18 с. – Отд. отт. из журн. «Земское дело». – 1912. – № 2; № 3.
55. *Фортунатов, А. Ф.* О земско-статистических изданиях в 1912 г.: / А. Ф. Фортунатов. – [Б. м.], [Б. г.] – 16 с. – Отд. отт. из журн. «Земское дело». – 1913. – № 17.
56. *Фортунатов, А. Ф.* О статистике: учеб. пособие. – Изд. 3-е, доп. – М., 1921. – 95 с.
57. *Хавкина, Л. Б.* Библиотеки, их организация и техника / Л. Б. Хавкина. – СПб., 1904. – 377 с.
58. *Хавкина, Л. Б.* Руководство для небольших библиотек / Л. Б. Хавкина. – М., 1911. – 315 с.
59. Херсонская общественная библиотека (1872–1912): (К сорокалетию ее существования). – Херсон, 1912. – 36 с.